

Osmanlı Son Dönemi Ulemasından Cemil Molla'ya Göre Siyasal Yönetim Biçimleri ve II. Abdülhamid Yönetimi*

Types of Political Administration and the Rule of Sultan Abdülhamid II According to Cemil Molla, One of the Last Ottoman Period Scholars

Melek Eyigün**^{ID}, Selim Hilmi Özkan***^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Yıldız Teknik Üniversitesi
eyigunmelek@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8968-7600

*** Yıldız Teknik Üniversitesi
shilmi@yildiz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6381-8553

Başvuru / Submitted : 2 Eylül 2022

Kabul / Accepted : 9 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1176222

Atıf/Citation:

Eyigün, M; Özkan S. H. "Osmanlı Son Dönemi Ulemasından Cemil Molla'ya Göre Siyasal Yönetim Biçimleri ve II. Abdülhamid Yönetimi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 62-80.

Benzerlik / Similarity : %10

Öz

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfının çeşitli üst kademelerinde görev yapmış bir ulema ailesi olan Üryanizâdelerin son temsilcilerinden biri olarak Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevler almıştır. Ulema ailesinin geleneksel eğitim anlayışı çerçevesinde İslâmî ilimleri tahsil ettikten sonra müspet ilimlerde, özellikle hukuk alanında söz sahibi olabilecek kadar eğitim alma fırsatı bulmuştur. Cemil Molla'nın daha önce basılmamış Dağarcığım adıyla bilinen hatıratı bu çalışmanın ana kaynağıdır. Bu çalışmada, hatıratın yola çıkılarak padişaha ve saraya yakınlığı ile tanınan Osmanlı'nın son dönem ulemasından Cemil Molla'nın siyasal yönetim biçimlerine ve II. Abdülhamid iktidarına yönelik fikirlerinin yansıtılması amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu döneme tanıklık etmiş aydın ve bürokratların yönetim anlayışları ve bu konudaki temel iddialarına değinilmiştir. Dönemin mutlakiyet ve meşrutiyet yönetim biçimlerine dair tartışmaları çerçevesinde Cemil Molla'nın zihin dünyasına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili araştırma eserleri ve makalelerin yanı sıra biyografi kaynaklarından, vakanüvis tarihlerinden, Aile Özel Arşivi'nden, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cemil Molla, Üryanizâdeler, II. Abdülhamid, Meşrutiyet, Mutlakiyet

Abstract

Cemil Molla, one of the last representatives of the Üryanizade family whose members were employees at various upper degree scholarships in the Ottoman Empire since the 17th century, was assigned to several missions in the Ottoman bureaucracy. After studying Islamic sciences in accordance with the traditional education approach of the ulema family, he had the opportunity to receive education in positive sciences, especially in the field of law. The unpublished memoir of Cemil Molla titled Dağarcığım is the main source of this article. This study aims to reflect the ideas of Cemil Molla who was one of the late Ottoman scholars and known for his close relationship with the sultan and the palace, about the types of political administration regimes and the rule of Sultan Abdülhamid II. The opinions of the intellectuals and bureaucrats who witnessed the above-mentioned period and their basic arguments were also mentioned in the article. It has been tried to shed light on the mentality of Cemil Molla within the framework of the discussions on the autocratic and constitutional regimes of the period. In addition to research works and articles relating to the subject, biographical sources, chronicler histories, family's private archive, Turkish Presidency's State Archives, and Sharia Court Registry Archives of Istanbul Muftiate were analyzed for this study.

Keywords: Cemil Molla, Uryanizades, II. Abdülhamid, Constitutionalist, Absoluteness.

* Bu çalışma Selim Hilmi Özkan danışmanlığında hazırlanmakta olan "19. Yüzyıl Osmanlı İlimiyesi ve Bürokrasisinde Üryanizâde Ailesi" isimli doktora çalışmasından üretilmiştir.

Bu tez çalışması aynı zamanda Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-4478 proje kodu ile desteklenmektedir.

Giriş

On beşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde hanedan; devlet iktidarının, geleneğin ve devamlılığın kaynağını temsil ederken sultan, bunun temsilcisi ve yürütücüsü olmuştur. İçinde ulemanın yer aldığı dinî bürokrasi ise bu düzenlemeye meşruiyet sağlamıştır.¹ Âlimlerin devlete bağlı bürokratlar haline gelmesi, dinî bilgi konusundaki uzmanlıklarına dayanan otoriteleri onları sistem içinde güçlü kılmıştır. “Âlim” sıfatını taşıyanlar, İslami ilimlerdeki uzmanlıkları dolayısıyla doğru bilgiyi temsil etme iddiasında bulunabilmişlerdi. Merkezî iktidar tarafından atandıkları, devletin görevlisi oldukları ve Osmanlı sisteminin kurallarını bildikleri için otorite sahibi olmuşlardır. “Bürokrat” ifadesi, âlimler ile merkezî yönetim arasındaki ilişki şeklini hatırlatmaktadır. Müderrislik, kadılık ve müftülük gibi makamlarda iken bürokrasi ile ilişkili noterlik ve vergi toplama gibi yükümlülükleri üstlenerek hiyerarşik sisteme dâhil olmuş bir âlim, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru meydana çıkan *ilmiye-kalemiye* ayrışmasından sonra bürokrasiyle ilgili maliye veya kâtiplik türünden görevlere de atanmışlardı.² Âlim-bürokratlar olarak da nitelendirilebilen bu ulema grubu, Kur'an, Sünnet ve bu ikisinden elde edilen geleneksel bilgi alanında eğitim alarak Osmanlı idaresi hizmetinde bulunanlardan oluşmuştur.³

Ulema, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde “seçkin/elit” zümresine verilen ortak bir isim olmuştur.⁴ On altıncı yüzyıldan başlayarak Osmanlı toplumunda “seçkin aileler” grubu içinde Müslümanlar arasında “ilmiye” sınıfı yer almıştır. İlmiye sınıfını oluşturan ulema hiyerarşiye bağlanan bir eğitimden geçerek kaza (yargı), ifta (fetva), tedris (eğitim-öğretim) dâhilinde bürokratik bir hiyerarşiye göre terfi etmiştir.⁵ Ulema; bürokraside sorumluluk üstlendiği gibi bazen de resmî bir görev üstlenmeden tamamıyla kendisini özel olarak toplum hizmetinde konumlandırmıştır. Ayrıca gelenek ve imtiyazlarını oldukça iyi korumakla beraber, hukuki ve dinî kimliğinden dolayı toplumun her kesiminde etkili olmuştur.⁶ Krizlerin oldukça yüksek boyutlarda yaşandığı on yedinci yüzyılda yaşanan siyasi ve her türlü yapısal alandaki değişim sürecinde ulema, devlete eklenmiştir.⁷ On sekizinci yüzyılda Osmanlı sultanlarının ilk modernleşme reformları Tatarcık Abdullah, Molla Keçecizade Mehmed İzzet, Mehmed Es'ad, Şanizâde Ataullah gibi birçok yüksek dereceli ulemanın katkısıyla gerçekleşmiştir.⁸

On dokuzuncu yüzyılda ise geleneksel eğitim kurumlarında yetişmiş pek çok ulema bürokrasiye geçmiştir.⁹ Osmanlı Devleti'nde geniş bir kitle tarafından siyasi meşruiyetin kaynağının hâlâ din olarak kabul edilmesi muhalefeti, II. Abdülhamid yönetiminin meşruiyetini çürütmek için ulemanın desteğini almaya zorunlu kılmıştır. Bu durum, II. Abdülhamid'in ilmiye sınıfıyla olan ilişkisinin gittikçe kötüleşmesine neden olmuş,¹⁰ tam da bu dönemde memlekette II. Abdülhamid aleyhtarlığı ve Kanûn-

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 157.

² Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı /Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 277, 278.

³ Abdurrahman Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, terc. Gürzat Kamı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 19, 20.

⁴ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 3.

⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000), 47.

⁶ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, ed. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 3-4.

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, “Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler 11*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Türkiye Yayınları, 2002), 19.

⁸ Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-*, Terc. Ferhat Koca (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002), 101-102.

⁹ Ahmet Cihan, “Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Uleması”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz. Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadî Alan (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 155, 156.

¹⁰ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 113, 116.

1 Esâsî isteği gün geçtikçe artmıştır.¹¹ 1896-97 senesi, İttihat ve Terakki ile ulema yakınlaşmasının dönüm noktalarından biridir. İttihat ve Terakki saflarında yer alan muhalif ulemadan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye vekili Köprülü-lü Şeyh Aliefendizâde Hoca Muhyiddin, II. Abdülhamid'e meşrutiyet talebini öne çıkaran bir ıslahat teklifi ve bir uzlaşma arayışı tarzındaki arizayı sunmuştur.¹² İttihat ve Terakki tarafından Mısır'da basılan *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer'îye* risâlesi, ulemanın ıslahat hareketleriyle ilişkisi ve muhalefete katılımının hikâyesini anlatan takdim yazısıyla başlamıştır.¹³

Osmanlı Devleti'nde ulema topluluğunun oluşturduğu ilmiye sınıfı çeşitli imtiyazlara sahip olarak divanın ve bürokrasinin önemli makamlarına tayin edilmişlerdir. Vergilerde ve cezalarda ilmiye sınıfına tanınan bazı ayrıcalıklar çocuklarına da tanınmıştır. Farklı dönemlerde yirmi civarında Çandarlılar, Fenârizâdeler, Çivizâdeler, Ebüssüûdzâdeler, Dürriizâdeler gibi sayıları yirmi civarında güçlü aileler belli başlı ilmiye makamlarını elde etmiştir.¹⁴ II. Murad tarafından 1425 yılında müftülük vazifesi ile görevlendirilen ve Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfına verilen imtiyazların şahsında başladığı Molla Fenari¹⁵ örneğinde olduğu gibi padişahın bir âlimin hayatında olması onun konumunu doğrudan etkileyebilmiştir.¹⁶

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı idari sistemindeki modernleşme çabaları çerçevesinde oluşturulan *Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Nuvvab*'da "Zâdegân Sınıfı" adı altında oluşturulan sınıfa hem "paşazâdeler" hem de "zâdegân-ı ilmiye" sınavsız alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise İstanbul müderrisliği ruûsunu imtihansız alacaklar arasında "zâdegân-ı ilmiye"den bazı kişizâdeler de yer almıştır. Bu uygulama 1908 yılına kadar devam etmiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin "zâdegân-ı ilmiye" sınıfından olan Üryanizâde ailesinin ilmiyedeki yerini alması on sekizinci yüzyılda, Osman el Uryani (ö. 1755) ile başlamış, soyundan gelenlerden Mustafa Efendi, Raşid Efendi ve Said Efendi'ye kadılık, müderrislik; Ahmed Esad Efendi'ye ise şeyhülislamlık makamı verilmiştir. Osmanlı ilmiyesi ve kalemiyesinde görev yapmış Üryanizâde ailesinin en son temsilcisi âlim-bürokrat Üryanizâde Cemil Molla'nın siyasi yönetim anlayışına dair fikirlerini bütün bu bilgilerin ışığında değerlendirebilmek için onun *Dağarcığım*¹⁸ adlı hatıratı önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada, Cemil Molla'nın *Dağarcığım* adlı hatıratından yola çıkılarak onun, yönetim şekilleri ve bunların Osmanlı'da uygulanış biçimi ile ilgili değerlendirmeleri üzerinde durulacaktır. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı aydınları, devlet adamları ve ulemanın fikirlerinin eşliğinde bunun yapılması hedeflenmiştir. Cemil Molla'nın sözü edilen ortamda nerede ve nasıl bir duruş sergilediği bu çalışmanın ana sorunsalı olacaktır. Bu temelden başlayarak Cemil Molla'nın fikirlerinin dönemin anlayışını ne ölçüde yansıttığı, fikirlerinin farklılığının veya benzerliklerinin paradoksunun olup

¹¹ Ahmed, Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele, ed. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 163.

¹² İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 3/IV (1998), 3, 6.

¹³ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş! *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4/VII (1999), 65.

¹⁴ Mehmet İpşirli, "İlmiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 22 (İstanbul 2000), s. 141-145.

¹⁵ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX (İstanbul 2020), s. 245.

¹⁶ Muhtesibzâde Mehmed Hâki, *Mecma'u'l-Eşrâf; Hâki'nin Şakâ'ik Tercümesi*, haz. Mehmed Yunus Yazıcı, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 144.

¹⁷ İlhami Yurdakul, "İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. 1 (İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2017), 172-182.

¹⁸ Cemil Molla'nın *Dağarcığım* adıyla bilinen hatıratının tamamının transkripti ve sadeleştirilmiş hali tarafımdan yayınlanmak üzere hazırlanmıştır. Üryanizâde ailesinin torunları tarafından ailenin özel arşivinde korunan Cemil Molla'nın kendi el yazısı ile yazmış olduğu elli sayfadan oluşan hatıratın basılmış hiçbir nüshası bulunmamaktadır. Hatırat, tarih kaydı verilmemekle beraber Sultan Abdülaziz'in tahta çıkış tarihinden [1861] Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına [1918] kadar olan zaman diliminde meydana gelen Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, iktisadi ve askeri olayları içermektedir.

olmadığı incelenecektir. Cemil Molla'nın ideallerinin, fikirlerinin mevcut realite ve konjonktür arasındaki yeri bu makalede ele alınacaktır. Bu makale sınırları içinde Cemil Molla'nın siyasi ve dinî kimliği çerçevesinde özgünlüğü tartışılacaktır. Ayrıca Cemil Molla'nın ve söz konusu dönemdeki aydınlar arasında hangi noktada gelenekten tamamen kopmayı göze alabildiği ve Osmanlı siyasi yapısında ne ölçüde Batılı normlarını hayata geçirebilmeyi düşündüğü incelenecektir.

1. Cemil Molla'nın Hayatı

Mehmed Cemil Molla, Salih Efendizâde Süleyman Celâleddin Bey'in oğlu olup şeyhülislam Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin torunudur. Hicri 1281/1282 [1864] senesinde İstanbul'da Eyüp'te Cezeri Kasımpaşa mahallesinde doğmuştur.¹⁹ Türkçe ve Farsça dilbilgisi eğitimi aldığını, Arapça konuştuğunu ve yazdığını, bir miktar da Fransızca okuduğunu ve konuştuğunu kendi yazılı ifadesiyle beyan etmiştir. Ayrıca hesap ilmi ile matematik ve tıp derslerini ise özetle aldığını kaydetmiştir.²⁰

Cemil Molla, 15 yaşında girdiği şeyhülislamlık içinde fetvahaneye bağlı Fetvâhâne-i Âli müsvvidliğine imtihanla kabul edilmiştir. Meclis-i Tedkikat Baş Kitabet yardımcılığı, Meclis-i Tedkikat Şer'iyye Azalığı Baş Kâtipliği ve Tetkik-i Müellefât Komisyonu Azalığı yapmıştır. 22 Nisan 1919 tarihinde Adliye Nazırlığı görevine tayin edilmiştir.²¹ 10 Mart 1920 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyasetine atanmıştır.²² 13 Şubat 1941'de vefat etmiştir.²³

2. Cemil Molla'nın Mutlakiyet ve Meşrutiyet Anlayışı

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin şekillenmesi, yönetim ve toplumun organik bir şekilde ayrıldığı merkezileşme ile başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde modernleşme, toplumun inanç sisteminin kurallarıyla bağdaşmayan bir maddi büyümeye neden olurken öte yandan "muhafazakârlar" diye tanımlanan Müslüman nüfusun geneliyle "modernistler" olarak bilinen bürokrat aydınlar arasında ayırıcı bir çizgiyi oluşturmuştur. Aralarındaki bu bölünme, aydınların liberalizmi ve meşrutiyetçiliği desteklemeleriyle politik boyut kazanmıştır. Gelenekçiler ise muhafazakârlığın ve mutlakiyetçiliğin destekçisi olarak görünmüşlerdir. II. Abdülhamid'in dinî prensiplere dayanarak mutlakiyetçi idaresini meşru kılma politikaları, katılım, meşveret gibi İslam hukukunun anlayışını ihlal ettiği gerekçesiyle oldukça çok sayıda ulema tarafından ise tepkiyle karşılanmıştır.²⁴ 1876'da Meşrutiyet'in kurulmasında, hatta ondan önce bir takım muhalefet hareketlerinde ulema oldukça önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, ulema ile aydınlar arasında muhalefet konusundaki ilişki bir paradigmadan oluşmuştur. Yeni aydın tipi, dini toplumsal ilerlemenin önünde engel olarak görünürken siyasi rejimin meşrutiyetini çürütmek için ulemanın desteğini alma gereği duymuştur.²⁵

Meşrutiyetin en yaygın fikir hareketlerinden biri olan İslamcılık mensupları "modernist" ve "muhafazakâr" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.²⁶ II. Abdülhamid döneminin muhalif, "modernist" İslâmcı aydınları arasında, Namık Kemal, Ali Süavi, Abdürreşit İbrahim, Mizancı Murat, Mehmet Akif gibi isimler olmuştur. Bu kişilerin ortak noktası *İttihad-ı İslam* yani din birliği çatısı altında birleşme

¹⁹ *Ulema Sicil Dosyaları*, İSAM Kütüphanesi, No. 1191; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Hava Selçuk, c.4 (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 151.

²⁰ Aile Özel Arşivi, Foto: 62.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO), No. 4568, Gömlek No.342559.

²² BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları* (MV), No. 261, Gömlek No. 18.

²³ İsmail Kara, haz., *Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i*, v. d. 1. basım (İstanbul: Zaman Kitap, 2006).

²⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan vd. (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 78, 101, 103.

²⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'*, c.1 (1889-1902), 112.

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlamı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatlarına Bakış* (İstanbul: Baha Matbaası, 1959), 73.

fikrini benimsemiş olmalarıdır.²⁷ İçlerinden yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarıyla yakından ilgilenmiş, bir tür İslam modernisti olan Ali Süavi,²⁸ cumhuriyetin en iyi idare şekli olduğunu İslâmiyeti esas alarak açıklamaya çalışmıştır.²⁹ Bâbanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi, Mustafa Sabri Efendi, geleneksel İslamcılığı savunmuştur. Gelenekçilikle modernlik arasında yer alan isimler ise Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Musa Kazım Efendi, Said Halim Paşa, İzmirli İsmail Hakkı gibi isimlerden oluşmuştur.³⁰

Tanzimat döneminin başlangıcındaki düşünürlerin çoğu, Batılı siyasi düşünürlerle ilgili referans vermemişler, Avrupa'nın akıl hocalığını hissetmemişlerdir.³¹ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı aydınları arasında Avrupa merkezli siyasî, felsefî ve ideolojik akımlar benimsenmeye başlanmış, bunları Osmanlı ülkesi ve toplumu için uyarılama çabaları bazı isimler tarafından başlatılmıştır.³² Bunların arasında başta Hüseyinzâde Ali olmak üzere, Beşir Fuat, İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet gibi isimler evrimci materyalist düşüncüyü bir siyasal muhalefet ideolojisi olarak savunmuşlar ve bir kısım Osmanlı aydınını önemli ölçüde etkilemişlerdir.³³ Söz konusu dönemin fikir dünyasına etki eden bir diğer oluşum *Yeni Osmanlılar* ise İslam ilkelerinin Batı uygarlığıyla bağdaşabileceği fikrini paylaşmışlardır.³⁴ Millî temsil organının kurulması, reform meselesinin Osmanlı ve İslami bir çizgide çözümlenmesi talepleriyle 1867'de kurulan *Yeni Osmanlılar*, Osmanlı'da meşrutiyet idaresi üzerine yapılan kamusal tartışmaları başlatmıştır. Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa gibi yazarlar aracılığıyla meşrutiyetin gerekliliğine dair yazılar yayınlanmışlardır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını karşılamak için Batı Avrupa'nın siyasi düşüncelerinin benimsenmesi fikirlerini savunmakla beraber yazılarında İslâm siyaset teorisinden ilham alarak *adâlet*, *meşveret*, *icmâ-i ümmet* gibi İslam terminolojisini kullanmışlardır.³⁵ N. Kemal J. J. Rousseau'nun "toplum sözleşmesi" kuramını alarak İslam literatüründeki uyrukların padişahı tanıması karşılığında, padişahın zulüm yapmayarak adaletli davranması ilkesini içeren "biat" anlayışına uyarlamıştır.³⁶

On dokuzuncu yüzyılın aydın kitesini oluşturanların yönetim şekillerine dair fikirleri dönemin siyaset tartışmalarını yansıtmaktadır. Cemil Molla'nın yönetim anlayışı, dönemdeki fikir akımlarının önde gelen temsilcilerinin, aydınlarının ve ulemasının *mutlakiyet* ve *meşrutiyet* tartışmaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Zira muhalif ulemanın safında yer almayan Cemil Molla, onların savunduğu kavramları ve sistemin savunuculuğunu mutlak iktidarın safında yer alarak yapmıştır. Bunu yaparken mutlakiyetten meşrutiyete geçme sürecinde yapılan hatalara vurgu yapmış, meşrutiyet yönetiminin yanlış ellere geçmesinin nelere mal olduğunun tablosunu çizmiştir. Osmanlı medreselerinde ve yönetici kadrolar arasında yüzyıllarca ders kitabı okutulan Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâi* adlı eserinde ulemayı devletin hizmetine koşarak ona ikincil bir rol biçtiği³⁷ göz önüne alındığında Cemil Molla'nın muhafazakâr yönü öne çıkmaktadır. Bununla beraber on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı

²⁷ Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim*, (İstanbul: İzü Yayınları, 2019), 226-235.

²⁸ Hüseyin Çelik, *Ali Süavi ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 693, 694.

²⁹ Abdullah Uçman, "Ali Süavi", TDV İslâm Ansiklopedisi. II (İstanbul 1989), s. 447.

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları 1992), 91, 213, 276-279.

³¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 13, 15.

³² Mustafa Gündüz, "Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, LI (2008), 141.

³³ Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 169-173.

³⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 122.

³⁵ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 54, 58, 95, 319, 386-395.

³⁶ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 52.

³⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 161.

fikir dünyasının ilk ideologlarından olan Yeni Osmanlıların³⁸ anayasa ve parlamento anlayışının Cemil Molla'nın siyasi fikrinin alt yapısının oluşmasında etkisinin olduğu görülmektedir. Cemil Molla, Yeni Osmanlıların farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık³⁹ anlayışını kabul etmekle beraber bunu bir ideoloji olarak ön plana çıkarmamıştır. Yeni Osmanlıların temsilcilerinin Batılı kavramları İslami referanslarla meşrulaştırma metodunu da tercih etmeyen Cemil Molla, mevcut durumu değerlendirerek Osmanlı Devleti'ne en uygun olabilecek siyasi yönetim biçimi üzerinde görüşünü ortaya koymuştur. İslamcılar, Batıcılar, modernistler ve muhafazakârlar gibi Abdülhamid yönetiminin muhalifi olmadan iktidar gücünün milletten de içinde bulunduğu bir oluşumla meşru ve müspet yollardan paylaşımını desteklemiştir. Bu hedefe ulaşma yolunda atılan adımların neler olması gerektiğini ortaya koymuştur. Cemil Molla, *meşrutiyet* ve *mutlakiyet* kavramlarını açıklayarak başladığı hatıratının ilk sayfalarında; yönetim şekilleri üzerine fikirlerini ortaya koyarken, on dokuzuncu yüzyılın idari şekli olan meşrutiyet yönetiminin Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne yansımalarının ne şekilde ve hangi yollarla olduğuna değinmiştir. Cemil Molla, meşrutiyet yönetimini, beşerî hukuka riayet etme esasına dayalı idare tarzı olarak şöyle ifade etmiştir:

Hükûmet-i müstebide yerine hükûmet-i mutlaka-i münevvere, hükûmet-i meşrûta usûlü kabul ve ikâme olunuyor idi. Hukûk-ı beşere mürâ'ât esâsına müstenid olan bu tarz-ı idâre her tarafta halkın mazhar-ı râğbet ve meserreti oluyor idi.⁴⁰

Meşrutî yönetimden yana olan Cemil Molla, bu yönetim tarzının Osmanlı'da uygulanma biçimine itiraz ederken Mithat Paşa'nın beklenmedik bir şekilde meşrutiyeti ilan ettiğine vurgu yapmıştır. Meşrutiyeti ilan edenlerin milletten istek ve onayı olmaksızın meşrutiyete karar verilemeyeceğinin farkında olarak Osmanlı tebaasının hoşnut olmadığı mutlakiyet idaresinin sona erdirilip millete medeni haklarının kendi iradelerine bırakılması ile meselenin çözüme kavuşturulduğunu belirtmiştir. Avrupalıların ise söz konusu duruma itiraz etmediklerini, zira görünürdeki idari sistemin kendi gayelerine uygun olduğunu düşündüklerini bildirmiştir.⁴¹

Cemil Molla ile benzer görüşü paylaşan dönemin aydınları ise daha çok bürokrat sınıfından olan aydınlardır. Bunlardan Mehmed Selâhaddin Bey, Osmanlı Devleti'ni hakikî bir meşrutiyetle idare etmenin şart olduğuna dikkat çekerken Osmanlı'nın meşrutiyetten başka bir şekilde idare edilmesi mümkün olmadığını, hakiki ve ciddi bir meşrutiyetin uygulanması halinde meşrutî idarenin geçerli olabileceği görüşünü öne sürmüştür.⁴² II. Meşrutiyet idaresinin işlevsel olabilmesi için memlekette kuvvetli ve dengeli bir hükümetin olması; meşrutiyet idaresinde kamunun onayının ve milletten sözbirliğinin bulunması gerekliliğini⁴³ savunan Hüseyin Kâzım (1870-1934), 23 Temmuz 1908 inkılabının, milletten istek ve fikrinden ziyade dış siyasetin zorluklarından doğduğuna dair görüşünü dile getirmiştir.⁴⁴ A. Şeref (1853-1925)'e göre, mutlak yönetimle idare edilen her ülkede meşrutiyet kavramına mesafeli yaklaşmıştır. Ancak en eski meşrutî yönetime sahip olan İngiltere'de kralların ne kadar mesut, halkın nazarında ne kadar kutsal olduğu göz önüne alındığında meşrutî yönetimi benimseyen ülkelerin mutlakiyetle yönetilen ülkelere mevki bakımından daha aşağıda olmadığını gördüğünü savunmuştur.⁴⁵ Batı medeniyetinin iç dinamikleriyle ortaya çıkan meşrutî düzeni, tabiatı

³⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 443.

³⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, Aile Özel Albümü (İstanbul: basılmamış, tarih kaydı yok), 27.

⁴⁰ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 1.

⁴¹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4.

⁴² Mehmed Selâhaddin Bey, *Bildiklerim*, sdl. Ahmet Varol (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1990), 178.

⁴³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, sdl. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: Pınar Yayınları 1992), 28.

⁴⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), 233.

⁴⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih konuşmaları*, haz. Eşref Eşrefoğlu (İstanbul: Kavram Yayınları, 1978), 136.

tamamen farklı olan, siyasi birliği Avrupa Hristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayanan Osmanlı toplumuna uygulamaya çalışmanın başarısız bir girişim olacağı görüşünde olan Said Halim Paşa (1864-1921) ise bu sistemin Osmanlı toplum yapısına uygunluğu hesaba katılmadan yapıldığını, Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasında Osmanlı toplumunun temel yapısının dikkate alınmadığını iddia etmiştir. Ona göre, Osmanlı toplumunun çoğunluğunun ilkel bir toplumsal hayat yaşadığını, ruhani, cismani veya dinî önderlerin nüfuzuna körü körüne bağlı olduklarından böylesi bir toplumsal yapıya sahip ülkede ileri derecede hak ve özgürlük bahşeden bir anayasanın yapılması ciddi bir hataydı.⁴⁶

Cemil Molla, Meşrutî sistemin Osmanlı'daki uygulanma tarzını eleştirirken Kanûn-ı Esâsî'nin aceleyle hazırlandığını, isimleri sonradan belirlenmiş vekillerin oluşturduğu millî bir meclis için seçimlerin yapıldığını belirterek böyle bir meclisin milletin kaderini belirlemede söz sahibi olmasının düşünülemeyeceğine işaret etmiştir. Millî meclis üyelerinin meşrutî yönetim tarzına uygun olmadıklarını, milletin isteklerini doğru bir şekilde anlamaktan yoksun olduklarından bahsederek savaşın çıkmasındaki rollerine değinmiştir. Bâb-ı Âli'nin çatısı altındaki "idrakten aciz" vekillerin bir takım saf talebelerin sokaklarda yükselttikleri "harp isteriz" seslerini ve milletin tamamına atfettikleri "dokuma entari giyeriz, eski aba giyeriz, çıra yakarız" türünde ulvi duyguları tetikleyen safça ifadelerini milletin savaş istediğinin delili saydıklarını ifade etmiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in, meşrutiyetin ilk eserine ve milletin kararına boyun eğmek zorunda kaldığını vurgulayan Cemil Molla, neticesi felakete biten savaşın çıkma sebebini yanlış usulle seçilen bilinçsiz vekillerin kararına bağlamıştır.⁴⁷ Bu konuda Şeyhülislam Cemaleddin Efendi hatıratındaki bilgiler Cemil Molla'yı destekler niteliktedir. Cemaleddin Efendi, II. Abdülhamid'in, tahta ilk geçişinde Kânun-ı Esâsî'yi ilan etmeden önce, bunu milletin henüz sindiremeyeceğini, buna yeteneği olmadığı yolunda kendisine uyarılarda bulunduğunu, sonrasında da Rusya'yla savaş çıktığını bildirmiştir. Medrese öğrencilerinin Meclis-i Mebûsan'a başvurarak uygunsuz taleplerde bulduklarını, Sultan Abdülhamid'in, bu durumda Meclis'in devam etmesinin devlet için zararlı olduğu düşüncesiyle geçici bir süre için Meclis'i tatil etme ihtiyacı duyduğunu aktarmıştır.⁴⁸

Bu konuda farklı bir görüş öne sürenlerden biri olan Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), meşrutiyet idaresine karşı çıkmış Osmanlı'nın asıl büyüklüğünün hilafet ve saltanatın birleştirilmesinden doğduğunu iddia etmiştir. Zira İslam dininin herkese hak ettiği özgürlüğü verdiğini, devletin ve hükümetin ancak İslami esaslara dayanmak suretiyle ayakta kalabileceğini savunmuştur.⁴⁹ Cemil Molla, halifelik makamı ile hükümdarlık makamını yan yana kullanmakla beraber halifeliğin padişahın şahsında birleşip birleşmediği konusunda hatıratında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.⁵⁰ Bununla beraber Cemil Molla'nın dinî bir zaruretten dolayı hilafetin saltanat makamıyla birlikte varlığına ihtiyaç duyulduğuna dair görüşü, arşiv kayıtlarında yer almıştır.⁵¹

Cemil Molla; çağdaşlarından ne Musa Kâzım'ın, meşrutiyette hükümetin bütün icraatlarının kanuna uygun tatbik edilmesi, mutlakiyette kanun hükümlerine bağlı olmaksızın hükümdarın arzu ettiği şeyi icra etmesi anlayışını ne de Said Halim Paşa'nın, meşrutiyetin ve Kanûn-ı Esâsî'nin İslam'a ve Osmanlı Devleti'ne yabancı olduğunu hiçbir fayda temin etmeyeceği görüşündeydi.⁵² Cemil Molla,

⁴⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Tercüman Gazetesi, [t.y]),49-57.

⁴⁷ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4-5.

⁴⁸ *Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım*, haz. Selim Kutsan (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 24-25.

⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Mustafa Güçlükol vd. 1/XXXI (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 12.

⁵⁰ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 28, 30, 36,46.

⁵¹ BOA. Satın Alınan Evrak, Tevfik Paşa Evrakı (HSD.TVP), No. 1, Gömlek No. 8.

⁵² İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 37, 135.

“*icabât-ı asriyyede*” ifadesiyle meşrutiyet idaresini, asrın gereği olarak kabul etmiş, ancak bu idare adı altında olabileceklere dikkat çekerek oldukça gerçekçi ve çözüm odaklı bir yaklaşım sergilemeye çalışmıştır.⁵³

3. Cemil Molla'nın Siyasal Yönetim Biçimi Düşüncesinin Zihinsel Arka Planı

Osmanlı Devleti'nin Batı idari ve siyasi kurumlarını aktaran uygulamaları ve bu temele dayanarak yeniden yapılandırma teşebbüsü, 1839'da Gülhane Hattı ile başlamıştır. *Tanzimat Dönemi*'nden itibaren reformlar yoluyla Avrupa krallıkları modeline göre, merkezi bir bürokratik devlet sistemi oluşturmaya çalışılmıştır. 1876'da ilan edilen Kanûn-ı Esâsî ile mutlakiyetçi bürokrasi yerine halkın, temsilcileri vasıtasıyla idarede söz sahibi olabileceği yönetim anlayışı benimsenmiştir.⁵⁴

Cemil Molla'nın yönetim anlayışının temelinde de Batı kaynaklı fikirlerin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim o eserinde oldukça nadir başvurduğu İslam anlayışı temelinde fikirlerine meşrutiyet sağlamaya çalıştığı sözlerini şu şekilde dile getirmiştir:

Zira “Ruhu'l-Kavânîn” müellifi (Montesquieu) “Mukâvele-i İctimâiye” musannifi (Russo), meşâhir-i hükemâdan (Ruvaye Kolor, Bacon, Marat, Danton, Rebespierre, Volter, ...) vesâire müttehiden beyân ediyorlar ki hükûmet-i mutlaka, yahud müstebide cehle müsteniddir. Hükûmet-i meşrûtanın müstenidi ilm ü irfândır. Efrâd-ı nâs hiss-i diyânet, sa'ika cehâletle hükûmeti bir te'sis-i semâvî, hükümdârı bir timsâl-i kudsî add u farz ile ânın kuvve-i galebesine teslim girûn ihtiyâr eylerler. Üzerlerinde hükümrân olan kuvvetin kendilerinden geldiğini bilmezler”.

Cemil Molla, Batılı siyaset teorisyenlerinin ve hukukçularının mutlak hükümetin cehalete dayandığı görüşlerine atıflarda bulunarak yöneten ve yönetilen ilişkisi üzerine fikirlerini açıklamıştır. Avrupa kaynaklı yönetim tarzının gereklerini de yine Batılı düşünürlerin mantığı ve bakış açısıyla sunmaya çalışmıştır. Dinî referanslara ihtiyaç duymamakla beraber “*Nev'-i insanın Cenâb-ı Hak'tan gayrisinin kulu ve mutî'-i mutlakı olmadığını takdîr edemezler.*”⁵⁵ ifadesinde eserinde nadir başvurduğu İslam anlayışı temelindeki teze dayanmıştır.

Cemil Molla, yönetici ile yönetilen arasındaki bağı bir çoban-sürü metaforuyla açıklamaya çalışmış, Rousseau'nun alaycı bir tavırla sarf ettiği mutlak hükümet hakkındaki “*bir çobanın kendi koyunlarından ziyade bir kudret-i âliyeye malik olduğunu ve her halde onların büyüğü olup tabiat-ı mümtaza sahip bulunduğu*” sözlerini ve Bacon'ın ise “*Her çobanın evsaf-ı matlubeye hâiz olamayacağını ve sürüsünü hüsn-i muhafaza edemeyip mahv u helâke sürüklediği*” ifadesini paylaşmıştır. Cemil Molla'nın bu konudaki görüşüne göre, tarihte mutlak hükümdarlar içinde milletini hayır ve kurtuluşa sevk etmiş, öz evladından daha iyi bakmış, gözetmiş olanların sayısı az olmamakla beraber sıklıkla cahil, haddini bilmeyen ve aşırı hırslı nefisleri ile zulmedenler görülmüştür. Çoban, reislik ettiği sürünün kendi türündendir, yaratılış gereği aynı vasıflar ve hukuka sahip olan insan topluluklarında genele ait işleri yöneticinin keyfine bırakmak zorba kuvvete iradesini teslim etmek demektir ki bu mecburiyettendir. Mecburiyet ise hak ve vazife oluşturmaz. Hâkimiyet hakkının, hükümet kuvvetinin kimde olması ve nasıl kullanılması gerektiğinin faydaları, zararları ve korkuları düşünüülerek hâkimiyet hakkının millette olmasına karar verilmiştir.⁵⁶ Cemil Molla'nın, yöneticinin bir çoban olduğunu ve çobanın da sürüsünden sorumlu olduğuna dair İslam literatüründe oldukça yaygın

⁵³ Cemil Molla, *Dağarcığım*, s. 5.

⁵⁴ Halil İnalçık, “Bürokrasi, Batılılaşma, Laikleşme”, *TBB Dergisi*, L (2004), 65

⁵⁵ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 5.

⁵⁶ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 5-6.

bir Hadis-i Şerif'i⁵⁷ referans göstermeyi tercih etmeyerek Batı'da bu tarzdaki benzer ifadelere atıf yapmış olduğu görülmektedir.

Cemil Molla'nın fikir dünyasını şekillendiren isimler konusunda, “*Anâsır-ı asli-i milletin münevverânından mürekkeb “Gençler Osmanlılar” gizli gizli faâliyet-i teceddüd-hâhâneye girişiyor idi*”, sözlerinden milletin asli unsurlarının aydınlar topluluğu olarak tanımladığı Yeni Osmanlıların da etkili olduğu söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra “hürriyet” düşüncesi Batıdaki modern akımlar ve kavramlar eşliğinde tartışma konusu olmuştur. Özellikle Yeni Osmanlıların başlattığı bu tartışmada N. Kemal, “insanın hürriyeti kendi aklı ile seçtiği” fikrini savunmuştur.⁵⁸ Cemil Molla ise; toplum içinde yaşamının bir düzene, düzeni elde etmenin de bir üst kuvvetin varlığına bağlı olduğunu belirtmiş, belirli usul ve kanunları icra makamı olmadan hiçbir işin muntazam bir şekilde düzenlenemeyeceğini, kanunları belirlenmiş bir düzen içinde herkesin kendi kuvveti, fikri ve iradesiyle hâkimiyet hakkını kullanması gerektiğini savunmuştur.⁵⁹ Cemil Molla'nın lüzumuna dikkat çektiği hâkimiyet hakkı, İslamcılar tarafından halkın doğrudan şûra, dolaylı olarak temsil yoluyla idarede söz sahibi olmasının vardığı son nokta olarak değerlendirilmiş, eşitlik, adalet gibi çoğu zaman ihmal edilen hakların millî hâkimiyetle garanti altına alınacağını varsaymışlardır. Ancak Said Halim Paşa, millî hâkimiyet ilkesini, şeriatın hâkimiyetinin yerine koyulduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁶⁰

II. Meşrutiyet döneminde muhalif Jön Türklerin iktidara ortak olma çabaları, hürriyet kavramının insan iradesini ön plana çıkararak dinî zeminine dayanmaktadır. Nitekim hürriyeti hak olarak değil “vazife” olarak tanımlamışlardır.⁶¹ Said Halim Paşa, İslâm toplumunda demokratik ve aristokratik karakterleri geliştirmek için Osmanlı aydınlarının gayret etmeleri gerektiği açıklamış, idare edenle edilen arasında hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılacak uygulanmasını sağlayacak ıslahat çalışmalarının yapılması savunmuştur.⁶² Söz konusu “vazife ve mesuliyet” kavramlarının temelindeki ilerleme anlayışı Batı düşünce tarzının ürünü olarak da kabul edilebilir. Comte'un pozitivizm ilkesine dayanan ilerleme (ordre et progrès) ya da düzen içinde ilerleme ilkesi Osmanlı yönetici ve aydınlarının en çok savundukları anlayıştır. Buna göre, imparatorluk hem ilerlemeli hem de geleneksel yapısını korumalıdır.⁶³ Terakkici, hürriyetçi ve medeniyetçi bir anlayışı savunan Münif Paşa (1830-1910)'daki⁶⁴ vazife ve mesuliyet duygusu, inanan, bilen ve hür bir varlık olan insanın çalışması ve zihni bakımdan kendini eğitmesi olarak karşılık bulmuştur.⁶⁵ Görev ve sorumluluk bilincinin meşrutî idarenin şartlarından biri olduğuna dair Besarya Efendi (1874-1952)'nin görüşüne göre ise I. Meşrutiyet'in ilanında Kanûn-ı Esâsî'ye göre oluşturulan Vükelâ Meclisi, görev ve sorumluklarının bilincinde olmayan üyelerden oluşmuştu. Bu durum Türkiye'nin ilk anayasal deneyiminin birkaç ay içinde sonlanmasına neden olmuştur.⁶⁶ Ahmed Rıza (1858-1930), milletin idarecileri denetlemekle vazifeli olduğu anlayışını paylaşmıştır. Millet, içinde bulunduğu topluma hizmet etmekle sorumlu

⁵⁷ “Ey müminler! Sizin hepiniz çobansınız ve hepiniz birbirinize karşı mütetekabil vazifeler ile mükellef ve mesulsünüz”, 487 numara ile “Cum'a bahsinde geçen bu hadis-i şerifte devlet reisinden bir hamala kadar toplumun her ferdinin birbirlerine karşı vazifelerinin ve sorumluluğunun olduğu bildirilmiştir. Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, mlf. Zeynüddin Ahmed b. Hambel (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019) 4/98.

⁵⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 92-94, 330.

⁵⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁶⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler*, 50, 51.

⁶¹ Rıdvan Özdiñç, *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 118, 215, 233, 276, 277.

⁶² M. Hanefî Bostan, “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/III (2011): 23.

⁶³ Bekir Balkız, “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”, *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 5/II (2015): 131, 133.

⁶⁴ İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 10.

⁶⁵ Recep Duran, “Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”, *Erdem*, 2/VI (1986), 841.

⁶⁶ Nevzat Artuç (haz.) *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, ed. Zeynep Berktaş (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 86, 87.

olmakla beraber idari işlerden de mesul olduğunu belirtmiştir. Milletın vazifesini, devleti yönetenlerden hesap sormak olarak görmüştür.⁶⁷ “Vazife ve mesuliyet” kavramlarının birçok Osmanlı aydını tarafından tartışıldığı bir ortamda Cemil Molla ise hatıratında aklı ve hür iradeyi ön plana çıkarırken oldukça sık bahsettiği “vazife” ve “mesuliyet” kavramlarını hükümet idaresi çerçevesinde değerlendirerek döneminin popüler kavramsal tartışmalarından geri kalmadığını şu sözlerle göstermiştir: “*Ulûm-ı idare-i hükümette iki esas vardır ki vazife ve mesuliyet denir. İntizam-ı âlemin, encam-ı idarenin ruhudur. Buna zerre kadar hâlel gelir ise hükümet yok demektir.*”⁶⁸ Dünyadaki ahlâkî ve hukuki düzenlemelerin de temelinde bulunan kanun ve nizam fikrinin “mesuliyet” anlayışına dayandığı düşünülecek olursa, Cemil Molla’nın vurguladığı “vazife ve mesuliyet” kavramlarının seküler batı düşüncesinin hayatı düzenleme çabasında insana verdiği rolün görünürlüğüyle ilgili olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti’nin hukuk sisteminin temelini oluşturan bütün Sünni ekollere göre yönetici, iktidarını Allah’tan almaz ve O’nun yeryüzündeki temsilcisi değildir. Dolayısıyla iktidarın kaynağı Müslüman toplumdur.⁶⁹ Bununla beraber Osmanlı siyasi düşünce dünyasında “padişah zıllullahtır” anlayışı da mevcuttur.⁷⁰ Cemil Molla, halife ve hükümdarın seçimle işbaşına gelmesini savunmamış, ancak yönetme erkinin milletin seçtiği vekiller aracılığıyla olması görüşünü benimsemiştir. Bu konuda savunduğu fikre göre; insan topluluğu tek bir çeşit değildir. Aralarında yaratılış farkı, mezhebî çeşitlilik, muhalefet ve zıtlık bulunur. Geneli ilgilendiren konulardaki isteklerinde hayır ve şerri bilmezler, bilseler de birleştiremezler, gerekli ayrımı yapamazlar. Milyonlarca nüfus tek bir karar üzerinde birleşemezler, aynı amaca göre davranamazlar. Her birinin kendi nefesine hâkim olması zordur. Bu durumda yapılması gereken şeyin “*usûl-ı niyâbet*” olduğunu bunu da “*Milletin hâ’iz olduğu hakk-ı hâkimiyeti hürriyet-i kâmileyle intihâb edeceği vekillere tevdi’etmesidir*” şeklinde açıklayan Cemil Molla, sözünü ettiği fikhî kavramı modern yönetim anlayışına uyarlamıştır. Cemil Molla’ya göre, hâkimiyet hakkı, hâkimiyetin icrasından farklıdır. Milletın sahip olduğu hâkimiyet hakkını tam bir özgürlükle seçeceği vekillere vermesidir. Bundan iki önemli konu ortaya çıkmaktadır. İlki hâkimiyet hakkının kendi içlerinden seçilecek vekiller ile kullanılması, diğeri hâkimiyeti yürütme kuvvetinin sorumlu memurlara vermesidir. Bu, hâkimiyet hakkının başka, hükümeti yürütmenin başka olması demektir. Bütün hukuk âlimleri ve düşünürlerinin üzerinde birleşerek açıkladıkları “parlamentarizm”de esas olan milletin irfan seviyesinin yükseltilmesidir. Millet, kazandığı hâkimiyet hakkını içeren medeni hukuku hakkıyla bilip anlamalı ve yerine getirmek suretiyle kullanıp muhafaza etmesini bilmelidir. Aksi takdirde mutlak iradedeki durum şiddetle geri döner, kendisini yok eder. Üstelik bu defa kendi iradeleri ve seçimleriyle haklarından vazgeçmiş olduklarından, şikâyet etme hakları kalmaz.⁷¹ Cemil Molla’nın şarta bağlı meşrutiyet anlayışında millî meclis vekillerini seçecek olanların mevcut şartlarda halkın bütünü olmayacağı açıkça görülmektedir. Günümüzde sınırlı demokrasi anlayışı olarak tanımlanan bu düşünce tarzı, her ne kadar Rousseau’nun doğrudan demokrasiyi savunduğu, temsili demokrasileri “seçilmiş aristokrasiler” olarak tanımladığı, milletvekillerini ise halkın temsilcileri değil, görevlileri olarak kabul ettiği, “egemenlik koşulsuz halka aittir” düsturuyla⁷² örtüşmesine de 19. yüzyıl şartları ve anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Zira

⁶⁷ Mustafa Gündüz, Musa Bardak (haz.) Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri/Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker (Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2011), 45, 47.

⁶⁸ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 49.

⁶⁹ Mehmet Akif Aydın, “Anayasa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, III (İstanbul 1991), s. 160.

⁷⁰ Tursun Bey’in *Tarih-i Ebu’l-Feth* adlı eserindeki “zıllullah” kavramı, “gölgenin varlığı hakiki değil itibardır, bu da neyin gölgesi ise ona itibarla tahakkuk eder”, şeklinde değerlendirilmiştir. Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, ed. Yahya Ayyıldız (İstanbul: Tire Kitap Yayınevi, 2020), 201.

⁷¹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁷² Salim Işık, “J.J. Rousseau ve Egemenlik Anlayışı Üzerine”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2017), 89.

dönemin Osmanlı aydınlarında oldukça yaygın olan *elitist* anlayış çerçevesinde Cemil Molla'nın demokrasi anlayışı son derece çağdaştır. Osmanlı dinî elitinin bir parçası olan Cemil Molla'nın, Osmanlı siyasi elitinin sistem içinde elde edeceği konum ve ödül için en önemli kriter olan liyakate ve sisteme sadakate⁷³ sahip olması, onun eğitilmiş kesimlerin millî meclisi seçme yetkinliğine sahip olabileceği tezini anlaşılabilir kılmaktadır. Söz konusu dönemde, oldukça kültürlü geçinenlerin bile meşrutiyet, hürriyet kavramlarını bilmedikleri⁷⁴ görüşleri çerçevesinde Cemil Molla'nın fikirleri değerlendirilecek olursa, onun oldukça entelektüel bir bakış açısıyla olayları yorumladığı söylenebilir.

Cemil Molla, meşrutiyet taraftarı olmakla beraber, henüz “medeni zihni olgunluğa erişmemiş” milletin parlamenter sisteme hazır olmadığı, dolayısıyla henüz meşrutî bir yönetim için erken olacağı kaygısını taşımıştır. II. Meşrutiyetin ilanına halkın henüz manen ve fikren hazır olamadığı görüşüne göre, 24 Temmuz 1908'de *Takvim-i Vekâyi*'nin seçimlerin üç ay içinde yeniden yapılacağını ve Meclis-i Mebûsan'ın açılacağına dair yayınladığı birkaç satırlık irade ilk önce büyük bir şaşkınlığa ve endişeye yol açmıştı. Ancak gazetelerin 25 Temmuz'dan itibaren yayınladıkları “meşrutiyet coşkusu” haberleri meşrutiyet şenliklerinin başlamasına neden olmuştur.⁷⁵ Osmanlı'nın Batıcı aydınları, başta Abdullah Cevdet olmak üzere savunmuş oldukları anlayışta; din halkın ilmidir, ilim ise seçkinlerin dinidir. Bu hayalî seçkin-halk eğitim ilişkisinde “aydınlaticılar” “modernliği kendilerine ait bir olgu olarak görmüşlerdir.”⁷⁶ Bu grubun düşüncesi; Türkiye'de “elit” bir grubun oluşturulması ve bu grubun da aydın kesim olması için toplumsal değişimi gerçekleştirebilmek ve bunun için halkın eğitilmesinin yanı sıra seçkinler grubunun oluşturulması yönünde olmuştur.⁷⁷ Ancak halkın bilimi olarak nitelendirdikleri dinin kuvvetinin farkında olan Batıcılar, aydınlanma faaliyetini İslami kavramlar yardımıyla gerçekleştirmişlerdir.⁷⁸ Cemil Molla ise memlekette eğitimin ışığı yayılıp okuma yazma bilenlerin sayısı artarsa milletimizin fertlerinin hayrı ve şerri birbirinden ayırma kabiliyetine sahip olabilecekleri görüşündedir. Bu görüşe göre; eğitim almış olanlar ilk olarak seçme hakkını kullanarak hakkında bilgi sahibi olduğundan emin olduğunu serbestçe seçebilir, vekillerinin ve devlet memurlarının hakkıyla vazifelerini yapıp yapmadıklarını, vekâleten dağıttıkları vazifelerin hakkıyla yerine getirilip getirilmediklerini inceleyerek gerektiğinde şikâyet edebilirlerdi. Cemil Molla halkın eğitilmesinden kastettiği Batıcılar gibi bir seçkin grubunun oluşturulması değil, ülke genelinde eğitimin yaygınlaştırılarak Millet'in yeni asra göre fazilet ve irfan sahibi hukuk ve medeni görevlerini hakkıyla idrak edebilmesini ve yerine getirebilmesini sağlamaktır.⁷⁹

Cemil Molla'ya göre, Meşrutiyet yönetiminde bir diğer önemli konu “muvâzene-i kuvvâ” (kuvvetlerin dengesi) meselesidir. Millî hâkimiyetin temsilcileri olan kanun yapma kuvveti, icra kuvveti ve adlî kuvvet millet adına memleket işlerini idare ederler. Hükümdar bu kuvvetlerin düzenleyicisidir ve hepsinin üzerinde özel bir yere sahiptir. Her kuvvet kendi görevinin sınırları içinde bağımsızdır ve diğerine müdahale edemez. Bu kuvvetlerin birbirlerine müdahale etmeleri durumunda meşrutiyet işlevini kaybeder; millet, memleket çöker, perişan olur. Bundan büyük felaket olmaz ve buna istibdat denir ki bu durum hükümdarın istibdadından daha kötüdür.⁸⁰ Cemil Molla'nın kuvvetler ayrılığı ilkesi de İslami idaredeki kısmî kuvvetler ayrılığına dayalı idari sistemi esas almamaktadır. Zira İslam devletinde yasa koyucu ilahî güçtür, dolayısıyla yönetici yasama alanında yetkisizdir; yetkili

⁷³ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, haz. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 157.

⁷⁴ Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset* (Ankara: Cedit Neşriyat, 1992), 72, 73.

⁷⁵ Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 132.

⁷⁶ M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009), 45.

⁷⁷ Gündüz, “Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”, 146.

⁷⁸ Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 46.

⁷⁹ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 8.

⁸⁰ Cemil Molla, 7.

olduğu durumlar ise İslam hukukunun genel esaslarıyla sınırlı ve söz konusu hukukun düzenlememiş olduğu alanlarda geçerlidir. Onun bu sınırlı iktidarı, yürütme ve yargı erkini de etkilemiş olmakla beraber yürütme ve yargı yöneticiye aittir.⁸¹

Cemil Molla'nın sözünü ettiği kuvvetlerin eşitliği mevzusu, kökenleri büyük ölçüde John Locke'a ve Montesquieu'ye⁸² dayanmakta; ancak Rousseau'nun "kuvvetler birliği" ilkesiyle ise benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Rousseau'daki kuvvetler birliği, ince bir kuvvetler dengesiyle açıklanmaktadır. O'na göre ne yasama ve ne de yürütme iyiyi doğruyu bilemeyecek halkın eline bırakılamazdı. Bu iş bilge bir azınlığın işi olmalıydı. Yasaların kaynağı egemen halktır ancak, yasaları yapma işi tanrısal bir iş olduğundan, bu işi yasamacı sayılmayan bilge bir aristokrat sınıf üstlenmelidir. Hükümdarlık, meşrutiyet ve demokrasi yönetim biçimlerine karşı olan Rousseau, yürütmenin ehil bir sınıfa bırakılmasını, yasa yapmanın bilge bir sınıfın hakkı olmasını savunmuştur.⁸³ Buna karşılık Cemil Molla, meşrutiyet yönetim anlayışını ve yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılığını savunmuştur. Yöneticilerin halk tarafından seçilmeleri konusunda ise: "*hakk-ı hâkimiyet başka icrâ-yı hâkimiyet başkadır*" sözüyle icra makamında olanların ehil kişilerden oluşması gerektiğine dikkat çekerek Rousseau'ya benzer bir fikir öne sürmüştür. Ancak "*parlamentarizm*" derken *esas millet*in seviye-i irfânının yükselmiş olmasıdır"⁸⁴ sözüyle Rousseau'dan farkını ortaya koymuş, millet'in eğitim yoluyla bilge ve aristokrat sınıfının görev ve sorumluluklarına ortak olabileceğini savunmuştur.

İslam literatüründe yöneticilerin görev alanlarına giren konularda ilgililere danışıp onların fikirlerini göz önünde bulundurmalarını ifade eden *istişare/şûra*⁸⁵ kavramı, II. Meşrutiyetten sonra sıkça tartışılan konulardan biri olmuştur. *Meşveret/şûra* usulü on dokuzuncu yüzyılın medenî ülkelerinde yürürlükte olmakla beraber Musa Kâzım, Said Halim Paşa, Mehmed Seyyid Bey, Atıf Efendi, Elmalılı Hamdi gibi İslamcılar tarafından İslam'ın ilkelerinden⁸⁶ biri olarak Müslümanların takip etmesi gereken bir yol olduğuna işaret edilmiş, hükümet işlerinde idare tarzı olarak tavsiye edilmiştir.⁸⁷ Yeni Osmanlılar ise bir "meclis-i meşveret" kurarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırmak istemişler ve böylece kuvvetler ayrılığını sağlamayı hedeflemişlerdir.⁸⁸ Cemil Molla, Meşveret usulünü devlet yönetimi için faydalı olabilecek prensiplerden biri olarak görmüş, ancak döneminin aydınları gibi kavramın İslami kaynağına atıfta bulunmadığı gibi Batılı tarzdaki uygulamasına da değinmemiştir. Üstelik Cemil Molla, Yeni Osmanlılar gibi meşvereti siyasi bir anlayışın kurumsal görünülüğüyle ilgilenmemiş, söz konusu usulün işleyişinin temelinde yer alan insan unsuruna dikkat çekerek gerçekçi ve faydacı bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim fikir alışverişinin hayırlı ve faydalı olduğunu söyleyen Cemil Molla, "*Meşveret pek fâideli, pek hayırlıdır. Meşrûta odur ki müsteşar mü'temin ve sâhib-i arifân ve ehliyet olmalıdır*" sözleriyle meşrutiyette kendilerine danışılacak kişilerin özelliklerine vurgu yapmıştır. Müsteşarın millî ve vatani hislerle dolu, makam ve mevki sevgisinden, mal-mülk hırsından, korkudan, endişeden ve riyadan uzak olması; maksadının yabancıya, düşmana hizmet ve yol göstermek olmaması gibi özelliklerine işaret etmiştir. Ayrıca medeni ilim, eğitim, siyaset, hukuk ve iktisattan habersiz olanın istişaresinden zarar geldiğini

⁸¹ Mehmet Âkif Aydın, "Anayasa", TDV İslâm Ansiklopedisi III (İstanbul 1991), s. 161.

⁸² Ayşe Özkan Duvar, "Devlet Teorisinde Kuvvetler Ayrılığının Doğuşu: Locke ve Montesquieu", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 1(2019), 47-50.

⁸³ İrfan Çelik, "Kuvvetler Ayrılığı: Bir İndirgeme ve Dönüşüm", *Liberal Düşünce Dergisi*, XVI (2011): 142; Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi; Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 46, 48, 51, 80-91.

⁸⁴ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 6.

⁸⁵ Talip Türkan, "Şûra", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIX (İstanbul 2010), s. 230-235.

⁸⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (Ankara: DİB Yayınları, 2017) Şûra, 42/38.

⁸⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler*, 10, 123, 235, 248, 519.

⁸⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 33.

de belirtmiştir. Yabancıya hizmet ve kılavuzluk edecek karakter ve huya sahip olan kişinin ihtilal ve fesatlıktan başka bir şey yapamayacağını, korku, endişe, riya ile bozulmuş olan fikrinden hayır gelmeyeceğini belirterek son genel meclisimizde bunların türlerinin görüldüğünü söylemiştir.⁸⁹

Cemil Mola, yanlış yöntem ve usullerle uygulanmaya çalışılan meşrutiyet idaresinin nelere sebep olduğunu millî meclis çalışmaları üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Milletın vekillerinin despot, cahil birkaç kişinin yazıcısı olduklarını iddia etmiştir. Görünürde bütün kuvvet millî mecliste görüldüğü halde millet ve memlekete istedikleri gibi davranarak bela olan, “eşhâs-ı kalîle”⁹⁰ olarak nitelendirdiği birtakım şahısların mebusları istedikleri gibi seçtirdiklerini, bunları istedikleri gibi kullandıklarını savunmuştur. Söz konusu kişilerin açık olan Kanûn-ı Esâsî hükümlerine, kanunlarla yapılan düzenlemelere karşı olan türlü hareket ve icraatları onaylayan davranışlar sergilediklerini belirten Cemil Molla, bu kişilerin akla hayale gelmez haksızlıkları içeren geçici kanunlar koyarak genel ve özel hukuku ayaklar altına aldıklarını ifade etmiştir. Bu konuda, Ruvaye Kolor’un⁹¹ “vahşi kavimler her şeyi silah kuvvetiyle, ezerek zorla yaptırmaya eğilimlidir” sözünü paylaşan Cemil Molla, millî meclise rağmen yanlış ellerdeki yönetimin baskısına vurgu yapmıştır. Döneme ait hatıratlarda bu konuyla ilgili yapılan yorumlar Cemil Molla’yı destekler nitelikte olup fikirlerde benzerlik göze çarpmaktadır. Nitekim Meşrutiyet’in Rumeli’de asker zoru ve baskısı altında ilan edilmiş olduğu⁹² İttihat ve Terakki Cemiyeti memlekette meşrutiyet idaresini hakkıyla yerleştirmek vazifesini ihmal ettiği, üyelerinin şahsi menfaatler peşinde koştuğunu, memleketi yönetmekten aciz oldukları, döneme ait hatıratlarda iddia edilmiştir.⁹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin mevcut devrin siyasi durumdan habersiz, anlayışsız kişilerin eline geçtiği, bunların orduya dayanarak hükümeti ve devlet işlerini perde arkasından idareye kalkışmasının memleket için yıkıcı etkisi olduğu savunulmuştur.⁹⁴ Meşrutiyet devri ve öncesinin mukayesesi yapılacak olursa İttihatçıların meşrutiyetinin istibdat, öncesinin ise meşrutiyet devri olduğuna⁹⁵ dair görüş bildirilmiştir. Benzer iddialara göre, millî hâkimiyet Osmanlı’da baskı ve nifakı doğurmuştur. Kanunlar görünürde korunmakla beraber devlet işleri, kuvvetlinin ve galip olanın isteği doğrultusunda yürütülmeye başlanmış, tecrübesizlik de buna eklenince idarede ve siyasette birçok hatalar meydana gelmiştir.⁹⁶ II. Meşrutiyetin ilanı bir inkılâp olmakla beraber bir programı ve hiçbir bilgisi olmayan askeri bir cemiyetin Abdülhamid’i hal edip Kanûn-ı Esâsî’yi ilan ederek mebûsan ve ayan meclislerini açması işleri düzeltemediği⁹⁷ anlaşılmıştır.

⁸⁹ Cemil Molla, 7.

⁹⁰ Az sayıda şahıslar.

⁹¹ Ruvaye Kolor; 1831 senesinin en büyük ulemalarından biri. *Yarın Gazetesi*, (24 Nisan 1930), 2.

⁹² Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, ed. Emre Yalçın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 38.

⁹³ Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi*, 25, 29.

⁹⁴ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, 560.

⁹⁵ Mehmet Selâhattin Bey, *Bildiklerim*, 178.

⁹⁶ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, *Siyâsî Hâtıralar (1908-1913)*, sad. Ziyâeddin Engin (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978), 53, 54.

⁹⁷ A. Faik Hurşit Günday, *Hayatım ve Hatıralarım* (İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1960), 183.

Sonuç ve Değerlendirme

19. asırda Osmanlı Devleti'nin köklü bir ulema ailesine mensup olan Cemil Molla, devletin seçkin mevkilerinde bulunarak yüksek paye ve nişanlarına sahip olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlıca şer'i ve hukukî kurumların bir araya toplandığı Bâb-ı Meşihat kurumunun adeta bir hukuk dairesi olan *Fetvahâne*'nin çeşitli kademelerinde ve devrin âlimleri arasından seçilenlerden oluşan Meclis-i *Tedkîkât-ı Şer'iyye*'de görev yapması, mütareke döneminde [1919] Adliye Nazırlığı görevine getirilmesi, onun hukukçu kimliğinin öne çıkmasına neden olmuştur. Cemil Molla hatıratında şer'i kanunu işaret eden herhangi bir ifadede bulunmamış, bilakis Batılı hukuk kuramcılarına atıflarda bulunarak görüşlerinin modern hukuka daha yakın olduğu izlenimini vermiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde toprak ve nüfus kaybıyla sonuçlanan yenilgiler, ağır anlaşmalar ve bunların sonucunda ortaya çıkan ekonomik ve sosyal çöküntüler, devleti bir çıkış yolu aramaya mecbur bırakmıştır. Genele yayılan idari, hukuki ve iktisadî reformlarla millî birliği sağlayabilmek ve yeniden güçlenebilmek hedeflenmiştir. On sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batılılaşmaya yönelik reformlar askeri alandaki teknolojinin getirilmesine yönelik olmuştur. Bu çerçevede Batı'ya açılan pencerede geliştirilen ilişkiler, Osmanlı aydınını Batı'nın ilerlemesinin ardındaki zihin dünyasını tanımaya yöneltmiştir. Tanzimat'la beraber Batı kültürü ve yaşam tarzının da Osmanlı topraklarına girmesi Osmanlı aydınını ikiye bölmüştür. Tanzimat döneminin Batı tarzında eğitim veren modern okullarında yetişen ve yurt dışına giderek orada Batı'nın değer yargılarını benimseyen "Baticılık" akımının öncüleri, Batı'nın yalnızca maddî değil manevî değerlerinin de Osmanlı devlet ve toplum yapısında yerleşmesini savunmuşlardır. Muhafazakâr düşüncede olan İslamcılar ise Batı'nın yalnızca bilim ve tekniğini alma tarafında olmuşlardır. Yeni Osmanlılar, geleneksellikte Batı değerleri arasında bir sentez oluşturma çabasına girerek Tanzimatçıların uygulamalarını şeriatın alanını daraltma çabaları olarak görmüşler ve Batı tarzı yenilikleri İslami değerlerle örtüştürme çabasını sergilemişlerdir. Batı tarzı eğitimle yetişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de çekirdeğini oluşturan Jön Türkler de esasen Yeni Osmanlıların devamı olmakla beraber tamamen gelenekten kopmayı göze alamamış, bünyesinde ulemayı da Baticıları da barındıran yapısıyla Batı'nın değerlerini dinî referanslarla sunarak yönetsel ve toplumsal değişimi sağlamaya çalışmışlardır. Batı'yı model alan bu anlayışta kurumlar ve sosyal yapı inkılap yoluyla değiştirilmeye çalışılmış, ancak gelenekten radikal bir kopuş gerçekleşmemiştir. Osmanlı toplumunda ilmiye ve yönetici kadrolarında yer almış seçkinler sınıfından kabul edilen resmî ulema meşruiyet sağlayıcı konumu nedeniyle hemen hemen tüm oluşumlar ve fikir hareketleri tarafından kabul görmüştür. Ulema, gelenekle modernliğin arasında kimi zaman bir köprü olurken kimi zaman da tarafını net olarak sergilemiş, mevcut iktidar gücünün taşıyıcı kolonlarından biri olabilmişlerdir. Bu bilgiler ışığında Cemil Molla'nın fikirleri değerlendirilecek olursa hem resmî ulema hem de Kalemiye sınıfından bir bürokrat olduğu gerçeğinden yola çıkılarak onun sözü edilen siyasi ortama dair fikirleri önem kazanmaktadır.

Cemil Molla'nın İslâmî ilimlerdeki eğitimi ve bilgisi, onun beşerî ve Batı kaynaklı ilimlerle olan ilişkisini etkilememiştir. Zira kendisine ait hatıratındaki konuların içeriği ve kullanılan terminolojinin türü onun aklî ilimlerle olan bağını göstermektedir. Bu durum dönemdeki geleneksel medrese eğitimi ile birlikte aklî ilimlerde de eğitim almış seçkin sınıfın birçok mensubu için de geçerliydi. Onu bu konuda farklı kılan modern siyaset teorisini meşrulaştırmak için İslam terminolojisini referans göstermemiş olmasıdır. Dini siyasete karıştırmama esasına dayalı Batı'nın seküler anlayışı Cemil Molla'da karşılık bulduğu düşünülebilir. Cemil Molla ne Baticılar gibi pozitivist, materyalist, devrimci bir reformu savunarak gelenekten radikal bir kopuşun taraftarı olmuş, ne İslamcılar gibi geleneksel yönetim anlayışının muhafazası konusunda ısrarcı olmuş ne Jön Türklerin dinî muhalefet kanadını

temsil eden ulemadan olmuş ve ne de İttihatçılar gibi güç kullanan ihtilalci ve seçkinci anlayışı benimsemiştir. Geleneksel saltanat anlayışının koruyucusu, şûra, biat gibi İslami prensiplerin devlet hukukundaki yerine hiç değinmeden Batı normlarındaki parlamenter idareye dayanan sistemin gereklerini pragmatik gerekçelerle gözler önüne sermiştir. Siyasete ait olan fikirlerini Batılı düşünörlere atıfta bulunarak desteklemiştir. Bulunduğı dönemin *modernite* anlayışına uygun bir zihin dünyasına sahip olan Cemil Molla, fikirlerini hatıratın belirli çerçevesi içinde yazmış olması, onun konu ve kavramaları etraflıca tüm cepheleleriyle ele almasını da sınırlandırmış olabilir.

Siyaset ve modern devlet anlayışının ortaya çıkardığı meclis, parlamento, seçim, meşrutiyet, millî meclis, millî hâkimiyet, kuvvetler ayrılığı gibi kavramları, Osmanlı Devleti yönetimi için bir çıkış yolu olarak kabul etmiştir. Ancak bu kavramları hayata geçirebilecek olan meşrutî yönetimin işlevini koruyup sürdürmesi için gerekli koşullar öne sürmüştür. Bunlardan; halkın eğitilerek hâkimiyet hakkını içeren medeni hukuku hakkıyla bilip anlayacak kadar bilgi sahibi olmasını ilk şart olarak belirtmiştir. İkinci olarak; bu halk tarafından seçilmiş, anlayış ve kavrayışı üstün, gerçekleri görebilme yeteneğı olan, vatansever, görevlerini hakkıyla yerine getiren vekillerden oluşmuş bir meclisi şart koşmuştur. Üçüncü olarak da millî hâkimiyetin temsilcileri olan kanun yapma kuvvetinin, icra kuvvetinin ve adli kuvvetin millet adına memleket işlerini idare etmek suretiyle birbirlerinden bağımsız hareket etmeleri gerekliliğini savunmuştur.

Meşrutiyet yönetimini millet, vekiller ve müsteşar olmak üzere adeta üçlü bir sacayağı üzerine yerleştiren Cemil Molla, bu yapının sağlam ve güvenilir olması halinde meşrutî yönetiminin çözüm üretebileceğı görüşündedir. Aksi halde meşrutiyetin ülke için yıkıcı etkisi olabileceğini 93 Harbi örneğı ile somutlaştırmıştır.⁹⁸

Cemil Molla, medrese eğitimi ve özel eğitimle şekillenmiş zihin dünyasında Batılı çağdaş anlayışın öncülleriyle seküler bir anlayış geliştirmiş denilebilir. Ancak geleneğin en önemli temsilcisi olan hükümdarlık anlayışının önde gelen isimlerinden olan II. Abdülhamid'in de sıkı bir destekçisi olmuştur. Cemil Molla'nın düşüncesindeki bu paradoks, onu dönemindeki ulemadan ayıran bir özellik olarak öne çıkarmaktadır. Yanlış ellerde siyasi bir araç haline getirilmesi durumunda meşrutiyetin de tıpkı mutlakiyet gibi cehalete dayanabileceğini eserinin bütününde olaylar ve kişilerle ispatlamaya çalışmıştır. Meşrutî idarenin gerekleri olan millî meclis, adli sistem, danışma meclisi gibi her türlü oluşumun başarılı olabilmesini bilgili, aydın aynı zamanda bilinçli ve vatanperver insanların varlığına bağlamıştır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti tarafından birçok ihsanlara kavuşmuş, devletin üst makamlarında bulunmuş bir ulema ailesinden olan Cemil Molla'nın kendisinin de benzer lütuflara sahip olması, onun saltanat makamına olan vefa duygusunu gösterebilir. Mutlak güç safında yer alması onu "pragmatist" biri de yapabilir. Ancak iktidarın el değiştirmesiyle düşüncelerinin değişmemesi, güçlüden taraf bir profil çizmemesi onun "oportünist" biri olmadığını da göstermiştir. Cemil Molla, II. Abdülhamid sonrası herhangi bir siyasi ve fikrî oluşuma katılmayarak vefatına kadar tarafsız görünmüştür. Bu dönemin siyasetini ve devlet adamlarını eleştirdiğı hatıratını yayınlamaması, hızla değişen siyasi yapıdan en az surette etkilenmesi onun daha çok "pragmatist" olduğuna dair yargıyı güçlendirebilir.

Cemil Molla'nın eğitiminin sağlam alt yapısı ve içinde bulunduğu muhitin zihin dünyası göz önüne alındığında bulunduğu çağın siyasi ve ideolojik fikir akımlarından etkilenmemesi söz konusu olamayacağı açıkça ortadadır. Burada önemli olan, son dönem bir Osmanlı âliminin söz konusu

⁹⁸ Cemil Molla, *Dağarcığım*, 4-5.

fikirlerden nasıl etkilendiği, zihninde nasıl harmanladığı ve bağlı bulunduğu değerlerle nasıl örtüştürdüğüdür. Cemil Molla'nın, hatıratın tamamında savunmuş olduğu “modern” siyaset anlayışının eğitim alt yapısı oluşturulmadan, yetkin olmayan hatta yanlış kişiler tarafından uygulanması halinde nasıl felaketlere yol açtığını tarihsel çerçeve içinde yorumladığı görülmüştür. Osmanlı tarihinde özellikle Tanzimat sonrasında sıkça görülen ulema muhalefet ilişkisi, meşrutî idareyi yerleştirme iddiasıyla iktidarı ele geçirmeye çalışan İttihat ve Terakki'nin ulemadan güç alma çabalarında da kendisini göstermiştir. Cemil Molla'nın ulemadan biri olarak İttihat ve Terakki'ye destek veren II. Abdülhamid'e muhalif olan ulemanın tarafında olmadan, onların uğrunda savaştıkları meşrutî idari sistemi, mutlak iradenin tarafında durarak savunduğu görülmüştür. Bu yönüyle Cemil Molla, Cevdet Paşa gibi II. Meşrutiyet karşıtı muhafazakâr ulemadan ayrılırken II. Abdülhamid karşıtı Yeni Osmanlılar, İttihatçılar gibi meşrutiyet taraftarı olan aydın, bürokrat ve ulemadan da ayrılmıştır. Bürokrat sınıfından H. Kâzım, A. Bedevî, H. Uran gibi isimler ise Cemil Molla ile benzer fikirleri paylaşmakla beraber eserlerinde ne onun kadar II. Abdülhamid idaresini savunma noktasında net ve ne de meşrutî idareyi tahlil etme konusunda didaktik olabilmişlerdir. Esasen Cemil Molla, bütün bu meşrutî sistemi savunmada bariz olarak öne çıkarmaya çalıştığı argümanda, eğer siyasi sistemde bir değişiklik olacaksa bunun yine meşru ve asaleti tescilli bir hanedan temsilcisi mutlak hükümdar tarafından gerekli reformların yapılması ve alt yapının hazırlanması suretiyle olabileceğini savunmuştur. Askeri ve benzeri dış müdahaleler yoluyla talepkâr ve tepkisel hareketlerin bu konudaki zararlarına dikkat çekmiştir. Bu durumun, Cemil Molla'nın zihin dünyasındaki paradoksu yansıttığını söylemekle beraber geleneksel fikirler ile modern fikirlerin karşılıklı etkileşiminin bir tezahürü olduğu da ileri sürülebilir. Bir âlim-bürokrat gözünden dönemin siyasi fikir ve olaylarına farklı bir açıdan bakıldığı bu çalışmada, gelenekle modernitenin kesiştiği noktada aynı fikirlere sahip olmanın muhalif ve taraf olma ayrımında birleştirici bir yönünün olmadığı da görülmüştür. Cemil Molla'nın yönetim şeklinin değişmesi için uygun gördüğü çözüm önerisinde öncelikle sağlam bir eğitim alt zemininin ülke genelinde oluşturulmasının geldiği tespit edilmiştir. İhtilalci ve tepeden başlayan yenilik anlayışına karşı çıkarak tedrici gelişen ve fikri alt yapısı geniş bir halk tabanına dayanan içinde padişahın da olduğu meşrutî yönetimden taraf olduğu anlaşılmıştır.

Dağarcığım'da Osmanlı âlim-bürokratu olan Cemil Molla'nın gözünden dönemin siyasi ve idari olaylarına farklı bir bakış açısıyla ışık tutulması hatırate ayrı bir değer katmaktadır. Zira gelenekten modernliğe geçişteki siyasi değişim ve dönüşümlerin, “Molla” unvanı ile tanınmış bir Osmanlı âliminin zihin dünyasında nasıl karşılık bulduğunun analizi bu eserden yola çıkılarak nispeten yapılabilecektir. Cemil Molla, eserinde kendi yaşadıklarını değil, dönemini (1870-1914) yansıtmaya çalışmıştır. Nitekim hatıratında ağırlıklı bir şekilde dönemin siyasi olaylarının gözlem ve değerlendirmesinin yapılmış olması, esere siyasi bir hatırat özelliği kazandırmaktadır. Kendilerini genellikle hem değişimin faileri hem de geleneğin muhafızları olarak gören son dönem Osmanlı ulemasının daha kapsamlı araştırmaları hak ettiği⁹⁹ görüşünden yola çıkılırsa Cemil Molla'nın hatıratının incelenmeye değer yönü oldukça önem kazanmaktadır. Bu çalışma, hatıratın geri kalan bölümlerinin incelenmesinde bir çatı oluşturmuş, bu yönüyle de anlamlı olmuştur denilebilir.

⁹⁹ Amîr Bein, Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti; Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 21.

Kaynakça

- BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 4568/ 342559.
BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 261/18, 19.
BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 4620/346492.

Aile Özel Arşivi

- Cemil Molla, *Dağarcığım* (İstanbul: Aile Özel Arşivi).

Ulema Sicil Dosyaları

- İSAM kütüphanesi Veri Tabanı. No: 1191.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Ed. Mustafa Güçlükol vd. I. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Alkan, Ahmet Turan. *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara: Cedit Neşriyat, 1992.
- Arabacı, Caner. "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet". *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim*, İstanbul: İzü Yayınları, 2019.
- Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı /Osmanlı Alim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)". *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. Ed. Ömer Mahir Alper vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Atçıl, Abdurrahman. *Âlimler ve Sultanlar*. Terc. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". TDV İslâm Ansiklopedisi. XXX (İstanbul 2020), ss. 247-248.
- Aydın, Mehmet Akif. "Anayasa". TDV İslâm Ansiklopedisi. III (İstanbul 1999), ss. 153-164.
- Balkız, Bekir. "Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji". *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*. 5/II (2015): 123-149.
- Bein, Amıt. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti; Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. çev. Bülent Üçpınar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Berktaş, Zeynep (Ed.). *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*. Haz. Nevzat Artuç. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Bostan, M. Hanefî. "Sadrazam Said Halim Paşa". *TYB Akademi Dergisi*. (2011): 11-27.
- Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. Mlf. Zeynüddin Ahmed b. Hambel. 4. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Cihan, Ahmet. "Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Uleması". *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*. Haz. Mehmet Metin Hülâgü vd. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Süavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çelik, İrfan. "Kuvvetler Ayrılığı: Bir İndirgeme ve Dönüşüm". *Liberal Düşünce Dergisi*. LXIV (2011): 135-159.

- Duran, Recep. “Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”. *Erdem*. 2/VI (1986), 801-850.
- Duvan, Ayşe Özkan. “Devlet Teorisinde Kuvvetler Ayrılığının Doğuşu: Locke ve Montesquieu”. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*. I (2019), 35-60.
- Doğan, Atilla. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Doğan, İsmail. “Münif Mehmed Paşa”. TDV İslâm Ansiklopedisi. XXXII (İstanbul 2006), ss. 9-12.
- Doğan, Necmettin. “Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Liberal Düşünce Dergisi*. LXIV (2011): 161-184.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası*. İstanbul: Arı-Sanat Yayınları, 2004.
- Gdikli, Fethi. *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012.
- Görgün, Tahsin. *Osmanlı Düşüncesi*. Ed. Yahya Ayyıldız. İstanbul: Tire Kitap Yayınevi, 2020.
- Günday, Faik Hurşit. *Hayatım ve Hatıralarım*. İstanbul: Çelikkilt Matbaası, 1960.
- Gündüz, Mustafa. “Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”. *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. LI (2008): 137-169.
- Gündüz, Mustafa; Bardak, Musa (haz.) *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri/Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker*. Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2011.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’*, (1889-1902). 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009.
- Heyd, Uriel, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-*. Terc. Ferhat Koca. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *Balkanlardan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi; 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*. Sdl. Kudret Büyükcoşkun. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Hüseyin Kâzım Kadri. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım İstanbul/Trabzon/Selanik/Suriye*. Haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Işık, Salim. “J. J. Rousseau ve Egemenlik Anlayışı Üzerine”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 8/II (2017): 79-98.
- İnalçık, Halil. “Bürokrasi, Batılılaşma, Laikleşme”. *TBB Dergisi*. 50 (2004): 61-71.
- İpşirli, Mehmet. “İlmiye”. TDV İslâm Ansiklopedisi. XII (İstanbul 2000), ss. 95-105.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş!” *Divan: İlmi Araştırmalar Dergisi*. 4/VII (1999): 65-134.
- Kara, İsmail. “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak”. *Divan: İlmi Araştırmalar*, 3/IV (1998): 1-16
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1; Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

- Kara, İsmail, E. Nedret İşli-Yusuf Çağlar. 1. bs. Haz. *Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i*. İstanbul: Zaman Kitap, 2006.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. Haz. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. Çev. Akile Zorlu Durukan vd. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Çev. Elmalılı Hamdi Yazır. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Kuran, Ahmed Bedevî. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*. Ed. Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Kutluer, İlhan. "II. Felsefî Düşünce". TDV İslâm Ansiklopedisi. V (İstanbul 1992), ss. 152- 158.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Çev. Mümtaz'er Türköne vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mehmed Selâhattin Bey. *Bildiklerim*. Sdl. Ahmet Varol. İstanbul: İnkılap Kitabevi 1990.
- Muhtesibzâde Mehmed Hâki. *Mecma'u'l-Eşrâf; Hâki'nin Şakâ'ik Tercümesi*. Ed. Derya Örs. Haz. Mehmed Yunus Yazıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Özdiñç, Rıdvan. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. C.4. Haz. Hava Selçuk. Ankara: TTK Yayınları 2008.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi; Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- Şeref, Abdurrahman. *Tarih konuşmaları*. Haz. Eşref Eşrefoğlu. İstanbul: Kavram Yayınları, 1978.
- Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi. Siyâsî Hâtıralar (1908-1913)*. Sad. Ziyâeddin Engin. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler 11*. Ed. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara: Türkiye Yayınları, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000.
- Türcan, Talip. "Şûra". TDV İslâm Ansiklopedisi. XXXIX (İstanbul 2010), ss. 230-235.
- Uçman, Abdullah. "Ali Süavi". TDV İslâm Ansiklopedisi. II (İstanbul 1989), ss. 445-448.
- Uran, Hilmi. *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. Ed. Emre Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları 1992.
- Yurdakul, İlhami. "İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi". *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*. C. I. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını 2017.